

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Промісвіт» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 11 від 13 червня 2012 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Ковбаса В. Князь Дмитро Вишневецький і козацтво 3

Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського
Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами
розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) 9

Половець В. Половці: етнічна культура 21

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Рига Д. З історії монастирів Новгород-Сіверської єпархії
(1785-1797 рр.) 30

Верещакіна Н. Літургійні комплекси у вівтарних композиціях
давніх храмів Києво-Чернігівського ареалу 37

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима
сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) 44

Морозова А. «...Чтоб общество сие могло узнать всех таковых
трудолюбивых мужей...» (спроба розповсюдження діяльності
Вільного економічного товариства у Чернігівській губернії) . . . 61

РОЗВІДКИ

Морозов В. Участь дворянства Чернігівської губернії в
редакційно-видавничій діяльності пореформеного періоду . . . 71

Колєватов О. Реформування Слобідсько-Українських
військових поселень наприкінці 20-х рр. XIX ст. 76

Шевченко В. До характеристики категорій земельних власників
України другої половини XIX – початку XX ст.: духовенство та
іноземні піддані 84

Нестеренко Л. Контроль волосних правлінь Чернігівської
губернії в першій пол. XIX ст. за виконанням населенням
натуральних повинностей 90

Герасимчук О. Виступи селянства Чернігівської губернії проти
столипинського землевпорядкування в роки Першої світової
війни (серпень 1914 – червень 1917 р.) 102

Кривошіш О. Поєднання верст та миль: шлях від Одесько-
Балтської до Південно-Західних залізниць через Російське
Товариство Пароплавання і Торгівлі (РОПіТ) 111

Гребенюк О. Спроби розв'язання Радою Народних Міністрів
Української Народної Республіки земельного питання у
березні-квітні 1918 року 123

Демченко Т. Софія Русова про революціонерів-
народовольців 129

Коропатник М. Еволюція політичних партій в незалежній
Україні (1991 – 2011 рр.) 134

Єсипенко Д. Повість Бориса Грінченка «Під тихими вербами»: історія створення, перші публікації 146

Чухно В. Основні етапи життя та наукової діяльності
Івана Івановича Пантюхова 161

Студьонова Л. Нащадок слабинського сотника 170

Воронко О. Особливості етномовних процесів у сучасній
Україні: регіональний аспект проблеми 176

Міщанин В. Опішнянський гончар Федір Задорожний
(За матеріалами кримінальної справи) 185

Горбатюк О. Потреби в електрифікації сільського
господарства у повоєнне десятиріччя (1940-1950-і рр.) . . . 189

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гегін В. Народні топоніми Буринщини 193

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Ячменіхін К. Шендрикова С. П. Мастера сцени в історії
театрального мистецтва Крима XIX – XX веков. 198

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ XIII–XV ст.

(за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.)

У статті проаналізовано археологічні колекції, зібрані у ході розвідок середини – другої половини XX ст. Введено до наукового обігу нові дані щодо пам'яток Дніпровського Лівобережжя золотоординського та литовського часів.

Проблема історичного розвитку Південної Русі у золотоординський та литовський часи – не нова. Перші студії, присвячені вивченню окремих аспектів історико-культурного розвитку регіону, з'явилися у другій половині XIX – на початку XX ст. (роботи В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, А.М. Андріяшева, М.Ф.Владимирського-Буданова, П.В. Голубовського, П.Г. Клепатського) і ґрунтувалися переважно на повідомленнях письмових джерел, археологічні ж використовували принагідно [1; 2; 13; 16; 17; 19].

У середині – другій половині XX ст. відбулася інтенсифікація археологічних досліджень середньовічних пам'яток Південної Русі, проводилися масштабні розвідки та розкопки на городищах, сільських поселеннях, могильниках. Саме в цей час більшість науковців усвідомлюють необхідність вивчення історії золотоординської та литовської доби на українських землях. Так, М. Брайчевський констатував, що «склалася парадоксальна ситуація, уже сьогодні про першу половину I тисячоліття нашої ери знаємо більше, аніж про XIV–XV ст.» [11, с.20–31]. Схожу позицію займав Р.О. Юра: «Навряд чи є тепер в археології України більш актуальна і разом з тим менш розроблена проблема, ніж проблема вивчення матеріальної культури монгольської навали, тобто другої половини XIII–XVII ст.» [37, с.31–40]. На необхідність вивчення історії та археології вказував і В.О. Довженко: «Период после татарского нашествия в истории Среднего Поднепровья изучен недостаточно. В археологии долгое время господствовала традиция, согласно которой памятники после татарского нашествия в Среднем Поднепровье не исследовались» [18, с.76-82].

Окрім теоретичних, існував цілий спектр проблем, пов'язаних з недосконалістю методики дослідження пам'яток середини XIII–XV ст. (відсутність чіткої хронології кераміки, складність фіксації комплексів золотоординського та литовського часів у міських культурних шарах, незначна кількість публікацій).

Першим, хто виділив матеріали XIII–XIV ст., був М.П. Кучера, який проаналізувавши керамічні комплекси з городищ біля с. Сокільці Гайсинського р-ну Вінницької обл. та хут. Половецького Богуславського р-ну Київської обл., виокремив специфічну групу середньовічної кераміки, датовану серединою – другою половиною XIII–XIV ст. [22, с.174–181]. Зауважимо, що знахідки так званої «архаїчної» (за М.П. Кучерою) кераміки не поодинокі. Вона виявлена на території Києва, Чернігова, Черкас, Новгород-Сіверського, Озаричів, Комарівки та інших населених пунктів [3, с.36–45; 4, с.75; 14, с.47-57].

Від кінця 1960-х років XX ст. спостерігалася тенденція до зростання кількості

© Капустін Кирило Миколайович – аспірант магістерської програми «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія», лаборант 1 категорії Наукових фондів Інституту археології НАН України.

картографованих пам'яток і досліджених об'єктів післямонгольського часу. Своєрідним компендіумом багаторічних досліджень українських археологів став вихід у 1982 р. монографії С.О. Беляєвої, в якій уперше на основі комплексного аналізу писемних та археологічних джерел зроблено спробу з'ясувати, яким чином відбувався розвиток земель Південної Русі у XIII–XIV ст. [4]. Нині необхідність проведення історичних та археологічних студій із вивчення золотоординського та литовського часів актуальна як ніколи. І хоча кількість спеціалізованих робіт з обраної тематики зростає, проте їх недостатньо для більш-менш об'єктивного розуміння історичних процесів другої половини XIII–XV ст. [4; 14, с.47–57; 27, с.55–63].

Досить перспективним напрямком сучасних досліджень є робота із матеріалами, зібраними в ході широкомасштабних розвідок на території Дніпровського Лівобережжя наприкінці 1940-х – кінця 1970-х рр. У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігається багато колекцій, зібраних під час обстежень території Київської, Чернігівської, Полтавської, Сумської областей України, а також Курської області Росії. Найцікавіші матеріали вдалося отримати під час розвідок 1940-х – 1950-х рр. перед початком спорудження гідроелектростанцій, водосховищ, каналів, меліоративних робіт. Сьогодні більшість цих пам'яток зруйнована або затоплена і недоступна для повторного обстеження [8].

Аналіз керамічних серій, зібраних у ході розвідок середини – другої половини XX ст., дозволив виявити матеріали післямонгольського часу в колекціях: № 35 (розвідки Ф.Б. Копилова), № 56 (розвідки М.М. Самойловського), № 61 (розвідки О.О. Попка), № 63 (розвідки І.І. Ляпушкіна), № 119 (розвідки Д.І. Бліфельда), № 460 (розвідки М.М. Шмаглія та Є.Ф. Покровської), № 479, 480, 527, 593 (розвідки Д.Я. Телегіна), № 545 (розвідки Є.О. Петровської та Д.Т. Березовця), № 611 (розвідки С.С. Березанської), № 908 і 909 (розвідки Є.В. Максимова). Зауважимо, що нами враховані лише ті колекції, в яких матеріали середини XIII–XV ст. раніше не виділяли. Інформація щодо місця та часу знахідки подаватиметься за хронологічним принципом.

Отже, в 1946 р. у ході розвідки Посульської археологічної експедиції обстежено укріплений майданчик у с. Городище Чорнухинського р-ну Полтавської обл. [Рис.1, 1]. Він займає витягнутий мис розміром 500х70 м, утворений злиттям р. Удай та р. Многи [Рис.2, 1]. За повідомленням автора дослідження, нижній культурний шар городища містить уламки посуду роменсько-борщевського типу, вище залягали культурні нашарування ранньофеодального та пізньосередньовічного часів (XVII–XVIII ст.) [21, с.246–247]. Звертаючись до аналізу кераміки, зазначимо, що її можна віднести до трьох хронологічних періодів – давньоруського (X–XIII ст.), післямонгольського та пізньосередньовічного часів. Уламки горщиків золотоординського часу представлені фрагментами вінець, які можна віднести до типів П–2–Б, П–2–В, П–3–Б (за С.О.Беляєвою), І–1–В, І–2–А (за Л.І. Виноградською) і датувати другою половиною XIII–XIV ст. [Рис.2, 2–12].

У наступному – 1947 р. експедицією Ф.Б. Копилова обстежено городище біля с. Олександрівка Лубенського р-ну Полтавської обл. [Рис.1, 2]. Воно розташоване на березі р. Сліпород на великому, досить вузькому й високому останці (розміром 100х60 м) [Рис.3, 1]. Оборонні споруди склалися із невеликого валу (висотою близько 1 м та довжиною близько 50 м) і широкого рову (шириною 23 м, глибиною 6 м), розташованого із напільного боку городища [20, с.16–18]. Підйомний матеріал представлений уламками ліпних горщиків доби бронзи, а також фрагментами гончарної кераміки давньоруського та післямонгольського часів. Останні відносяться до типів П–1–А та П–2–Б (за С.О.Беляєвою) і датуються серединою – другою половиною XIII–XIV ст. [Рис.3, 2–12].

У цьому ж році Чернігівською археологічною експедицією обстежено городище (розміром 180х150 м) в с. Рогоща та поселення поблизу м. Льгів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Укріплений майданчик в с. Рогоща мав форму овала, був оточений кільцевим валом (висотою 5–6 м, шириною в основі 15 м) та ровом (глибиною 1–2 м, шириною 10 м) [10, с.25] і розташовувався на північно-західній околиці села на

лівому березі р. Білоус [Рис.1, 3]. Зібраний за час розвідки підйомний матеріал представлений уламками посуду X–XI ст. У незначній кількості траплялися фрагменти горщиків, що за особливостями профілювання верхньої частини можна віднести до типу II–3–Б (за С.О. Беляєвою) та I–2–А (за Л.І. Виноградською) і датувати XIV ст. [Рис.4, 15–18]. Неукріплене поселення поблизу м. Льгів розташовувалося на правому березі р. Льгівка в урочищі Гатка [Рис.1, 4]. В колекції, що зберігається у наукових фондах Інституту археології, є уламки гончарних посудин типу II–2–Б, II–2–В, II–3–Б (за С.О. Беляєвою), які датуються кінцем XIII–XIV ст. [Рис.4, 19–24]. На жаль, визначити точну локалізацію поселення неможливо, оскільки звіт є досить поверховим і не подає точної топографічної прив'язки.

Матеріали другої половини XIII–XV ст. зібрані також у ході розвідки І.І. Ляпушкіна територією Київської, Кіровоградської, Полтавської та Чернігівської обл. (1947 р.). Так, за 6–7 км на південь від м. Сосниця Чернігівської обл. на березі озера Буромка обстежено «болотяне» городище розміром 75x20 м [Рис.1, 5]. За повідомленням автора, пам'ятка розташована у важкодоступній місцевості посеред боліт та лісу [Рис.5, 13]. Культурний шар доволі потужний (близько 1 м) і насичений уламками ліпних (роменських) та гончарних (литовських) посудин [23, арк.XIII]. Останні відносяться до типів II–3–Б, IV–1 (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою) і датуються XIV–XV ст. [Рис.5, 14–19]. Городище в с. Брусилів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. займає мис (розміром 100x30 м) правого берега р. Снов у місці її впадіння у р. Десна [Рис.1, 6]. У північно-західній частині майданчика простежено залишки невеликого валу та рову [Рис.5, 1]. Підйомний матеріал представлений уламками гончарного посуду (X–XI ст. та XIII–XV ст.), амфор із рифленням та рожевого пірофіліту [23, арк.VIII]. Зібрані у ході розвідки фрагменти кераміки належать до типу II–2–А, II–3–Б, IV–1 (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою) і датуються другою половиною XIII–XV ст. [Рис.5, 2–12]. Наступним оглянули укріпленний майданчик в с. Старогородка [Рис.1, 7]. Він круглої форми (діаметром близько 100 м) і розташований на високому останці правого берега р. Остер (слідів оборонних споруд не виявлено). Із культурного шару (потужністю до 1 м) походить велика кількість кераміки великокнязівського часу, а також доби Пізнього Середньовіччя [23, арк.II]. Тут же віднайдено уламки посуду, що відносяться до типів II–2–А та II–2–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються серединою XIII–XIV ст. [Рис.4, 9–14]. Ще одне городище (розміром 150x60 м) розташовувалося на мисі правого корінного берега р. Сейм і було віддалене від центру м. Рильськ на 4 км на північ [Рис.1, 8; 4, 1]. На заході від плато корінного берега воно відділялося глибокою балкою, із півдня – ровом та валом (висотою 10 м) [23, арк.XXX]. Віднайдені фрагменти керамічних посудин відносяться до типів II–2–Б, IV–I (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою) і датуються XIII–XV ст. [Рис.4, 2–8]. Укажемо також на присутність у колекції фрагментів горщиків так званого «архаїчного» вигляду (за М.П. Кучерою). Вони виготовлені з коричневої глини із домішкою середньозернистого піску та жорстви у тісті. Вінця відхилені назовні і косо зрізані по краю [22, с.175–176]. Аналогічні вироби зафіксовано під час розкопок середньовічних пам'яток Середнього та Нижнього Подніпров'я, межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра, Галичини тощо [4, с.76–77; 14, с.47–57; 15, с.228; 26, с.70–74].

У 1949 р. Д.І. Бліфельд обстежив неукріплене поселення на південній околиці с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл. [Рис.1, 9]. Воно розташовувалося на схилі надзаплавної тераси, підйомний матеріал зібрано на площі 250–300 м вздовж берега та 100 м в глибину плато. На поверхні зібрано уламки ліпної кераміки ранньослов'янського та давньоруського (XI–XIII ст.) часів [9, с.10–11]. Серед матеріалів, які зберігаються у фондах Інституту археології, цікавим видається уламок вінця гончарного горщика із масивним валиком та борозенкою на зовнішньому краї (тип II–2–Г, за С.О. Беляєвою) [Рис.5, 1–3]. Керамічні вироби цього типу добре відомі за результатами розкопок середньовічних пам'яток Середнього Подніпров'я і датуються другою половиною XIV–XV ст. [4, с.76].

Артефакти золотоординського та литовського часів вдалося зібрати під час розвідки Д.Я. Телегіна, В.І. Чуприни та Л.О. Клевцова територією Чернігівської та

Київської обл. (1960 р.). На жаль, звіту про неї немає, тож ми змушені обмежитися лише констатацією самого факту знахідки кераміки післямонгольського часу на території с. Надинівка Козелецького р-ну Чернігівської обл. та с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. Так, з території Надинівки походить кілька уламків вінець типу II-3-Б (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою), що датуються XIV-XV ст. [Рис.1, 10; 7, 1-2]. У Гнідині зібрано гончарну кераміку типів II-2-Б, II-2-Г і II-3-Б (за С.О. Беляєвою), типу I (за О.В. Оногдою), що датується серединою XIII-XV ст. [Рис.1, 11; 7, 3-9]. Синхронні матеріали виявлені у 1976 р. розвідкою О.М. Приходнюка та С.О. Беляєвої на південно-західній околиці села [30, с.13-14].

У цьому ж році експедицією Д.Я. Телегіна, Є.В. Махно, І.Н. Шарафутдинової обстежено неукріплене поселення біля с. Радянське Кишенківського р-ну Полтавської обл. [Рис.1, 12]. Розташоване воно за 400-500 м на південь від західної околиці кутка Кабаки, за 1 км на захід від р. Орель та 1,5 км на схід від р. Дніпро в урочищі Чернечино. На поверхні зібрано велику кількість ліпної та гончарної черняхівської кераміки, а також посуду давньоруського часу [32, с.66-67]. В колекції з поселення є також уламки гончарних посудин [Рис.6, 6-14], які, згідно з типологією С.О. Беляєвої, відносяться до типу II-2-Б і датуються кінцем XIII-XIV ст. [4, с.77].

Надзвичайно цікаві матеріали вдалося отримати на поселенні біля с. Ошитки Вишгородського р-ну Київської обл. (нині затоплене Київським водосховищем) [Рис.1, 13]. Воно розташовувалося на захід від села, в заплаві біля р. Матчева, в урочищі Бойківщина (знахідки зібрані на площі 250 м² біля самого берега річки). Д.Я. Телегін відзначив значну товщину стінок посуду і датував його давньоруським часом [33, с.76]. Насправді, зібрані фрагменти кераміки відносяться до типів II-2-Б, II-2-Г, II-3-А, II-3-Б і IV-1 (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIII-XV ст. [Рис.11, 1-22]. Кількісне переважання кераміки XIV-XV ст. дозволяє датувати поселення литовським часом. Уламки горщиків XIV-XVI ст. зібрано Д.Т. Березовицем в урочищі За Діденом (неподалік с. Ошитки) [Рис.1, 14; 11, 23-26]. Найпізнішим є уламок вінця горщика із ромбоподібним профілем верхнього краю, що датується другою половиною XV - серединою XVI ст. [27, с.57]. Точніших даних щодо місця розташування поселення не збереглося, оскільки звіту немає.

У 1963 р. Є.О. Петровська оглянула поселення в с. Жовтневе (с. Жеребятин) Бориспільського р-ну Київської обл. в урочищі Церковщина на піщаному останці першої низької борової тераси над озером та річкою [Рис.1, 15]. Підйомний матеріал поширений на 200-300 м уздовж берега. Тут виявлено уламки кераміки давньоруського часу, а також стінка ліпного багатоваликового горщика [29, с.2-3]. Насправді, кераміка з цього поселення відноситься до типів I-1-Б, II-1-Б і II-3-Б (за С.О. Беляєвою), I, II і IV (за О.В. Оногдою) та датується XIV - серединою XVI ст. [Рис.10, 1-12]. Окрім того, у 1960 р. М.П. Кучера в західній частині села на дюнному підвищенні у заплаві Дніпра зібрав уламки кераміки XII-XIV ст. [28, с.29-30].

Було також оглянуто поселення біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (хутір Чаплин, урочище Васильків) [Рис.1, 16] і зібрано уламки кераміки давньоруського часу та фрагмент червоноглиняного горщика (глека?) з прокресленим зображенням у вигляді птаха (?) [29, с.6-7]. Частина кераміки датується другою половиною XIII-XIV ст. (тип II-2-Б (за С.О. Беляєвою) [Рис.10, 13-15]. Протягом 1964-1968 рр. на поселенні проводилися стаціонарні розкопки під керівництвом А.І. Кубишева. Вдалося дослідити близько 3,5 га площі пам'ятки, на якій зафіксовано численні житлові та господарські споруди другої половини XIII-XIV ст. [6].

У 1966 р. розвідкою Д.Я. Телегіна від гирла р. Сож до м. Любеч обстежено городище біля с. Радуль [Рис.1, 17]. Воно було розташоване на південний схід від села на болоті Боблово та займало дюнний останець розміром 125x70 м, який здіймався над прилеглою територією на 8,0 м. У шурфах виявлено уламки кераміки мілоградського типу, а також доби бронзи та Київської Русі [34, с.19]. Аналіз колекції показав, що так звана «давньоруська» кераміка відноситься до типів I-1-А, II-1-Б, II-3-А і

IV-1 (за С.О. Беляєвою), I, IV і Va (за О.В. Оногдою) і датується XIV – серединою XVI ст. [Рис.9, 15–25].

Окрім того, експедиція обстежила поселення на північний захід від м. Любеча Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. [Рис.1, 18]. На північно-західній околиці підвищення біля озера Посеред, у вимоїні (40 x 20 м), зібрано кераміку пізньонеолітичного часу, середньодніпровської культури та доби Київської Русі [34, с.25]. На глибині 0,2 м від сучасної поверхні зафіксовано обриси великої плями, заповненої чорним вуглигим ґрунтом, датованої давньоруським часом. На площі плями зафіксовано потужний шар печини діаметром 1,0 м та зібрано значну кількість гончарної кераміки «києворуського» часу, уламки товстостінних горщиків червоного кольору, виготовлених на повільному гончарному колі [34, с.29–30]. Матеріали, які зберігаються у фондах Інституту археології, представлені фрагментами вінець посуду післямонгольського часу, що відноситься до типів II-2-B, II-3-A і IV-1 (за С.О. Беляєвою), I-1-в, II-1-a (за Л.І. Виногородською), Vб (за О.В. Оногдою) і датується XIV–XVI ст. [Рис.9, 26–30]. Цікаво, що з одного об'єкта (?) походять уламки кераміки другої половини XIII ст. і другої половини XV–XVI ст., це може свідчити про співіснування різних технік виготовлення кераміки (застосування швидкого та повільного гончарного кіл) у XV–XVI ст.

У 1967 р. експедицією С.С. Березанської на західній околиці с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл. було обстежено багатопарове поселення розміром 800x200 м [Рис.1, 19]. На поверхні зібрано велику кількість різночасової кераміки (середньодніпровської культури, ранньозалізного часу, а також слов'янської) [7, с.17–18]. Остання, згідно з типологією С.О. Беляєвої, належить до типу II-3-B і датується XIV ст. [Рис.6, 4–5].

У 1975 р. Є.В. Максимов оглянув поселення за 1,5 км від с. Іванівка Чернігівського р-ну [Рис.1, 20]. Воно розташовувалось на піщаному пагорбі у заплаві Десни (урочище Обірок) і було оточене з півдня, південного заходу та південного сходу старицею р. Вздвиг [24, с.5]. Кераміка із поселення відноситься до типів II-2-B і II-3-B (за С.О. Беляєвою), I-1-B (за Л.І. Виногородською), I (за О.В. Оногдою) і датується XIII–XV ст. [Рис.9, 11–14].

У наступному році Є.В. Максимов обстежив поселення біля с. Макишин Городнянського р-ну Чернігівської обл. [Рис.1, 21]. Воно розташоване в урочищі Журавлеве поле на ділянці високої (20 м) тераси правого берега р. Снов, завдовжки близько 2,0 км і розділене старими ярами [25, с.5]. Тут зібрано матеріал, який відноситься до типів II-2-A, II-3-A, II-3-B і IV-1 (за С.О. Беляєвою), I та II (за О.В. Оногдою) і датується XIV–XVI ст. [Рис.9, 1–10].

У 1979 р. Д.Я. Телегін розвідав пам'ятки, розташовані в зоні Канівського водосховища, в пониззі Десни та Надпоріжжі. Найбільше інформації здобуто розвідками, які проводились на лівому березі Дніпра. Матеріали XIII–XV ст. зафіксовано на 5 поселеннях. Так, на північний схід від с. Вишеньки Бориспільського р-ну, біля озера Гапониха в заплаві Дніпра зібрано уламки кераміки дніпро-донецької культури та пізнішого часу (Вишеньки 1, за Д.Я. Телегіним) [35, с.12]. З колекції походить фрагмент вінця горщика кінця XV–XVI ст. (тип Va, за О.В. Оногдою) [Рис.1, 22; 8, 5]. Далі було обстежено селище на північно-східній околиці села, розташоване вздовж старого річища Дніпра (Вишеньки 3, за Д.Я. Телегіним) [Рис.1, 23]. На поверхні високої заплави зібрано кераміку давньоруського часу [35, с.13]. Уламки «давньоруського» посуду відносяться до типів II-3-B (за С.О. Беляєвою) та II-1-б (за Л.І. Виногородською) і датуються кінцем XIII–XV ст. [Рис.8, 6–7]. Два фрагменти горщиків другої половини XIII–XIV ст. (тип II-2-B, за С.О. Беляєвою) знайдено на поселенні в урочищі Селище (Вишеньки 6, за Д.Я. Телегіним) [Рис.1, 24; 8, 8–9]. Воно розташоване на південний схід від села, на березі давньої стариці Дніпра, на піщаному підвищенні вздовж дамби водосховища [35, с.14]. Зазначимо, що матеріали післямонгольського часу, зібрані біля с. Вишеньки, непоодинокі. Вони зафіксовані також в урочищі оз. Баклажне та Княже [28, с.8–22].

Ще один пункт з керамікою XIII–XV ст. зафіксовано за 1,5 км від с. Погреби

Броварського р-ну Київської обл. [Рис.1, 25]. Поселення знаходилося в урочищі Лани на березі невеликого струмка. Тут зібрано матеріали неолітичного та енеолітичного часів, доби бронзи та скіфського часу [35, с.33]. Звідси ж походять уламки посуду, що відноситься до типів П-3-Б (за С.О. Беляєвою), І (за О.В. Оногдою) і датуються XIV–XV ст. [Рис.8, 1–4].

У ході обстеження поселення біля с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. (урочище Гаї) Д.Я. Телегін зібрав фрагменти кераміки, які відносяться до типів П-2-Б, П-2-В і П-3-Б (за С.О. Беляєвою) і датуються кінцем XIII–XV ст. [Рис.1, 26; 8, 10–16]. Поселення розташоване на піщаному мисі заввишки 3,0–4,0 м над заплавою річки [35, с.17]. Підйомний матеріал зібрано на незначній площі (50,0 x 5,0 м), що може вказувати на існування тут у XIII–XV ст. невеликого поселення, можливо, хутора.

Таким чином, аналіз керамічних колекцій, що зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ, дозволив реінтерпретувати та ввести до наукового обігу інформацію щодо 26 пам'яток золотоординського та литовського часів на території Київської, Чернігівської, Полтавської та Сумської обл. Городища зазвичай розташовувались на мисах (Городище, Брусилів, Рильськ), природних останцях (Олександрівка, Старогородка), незначних узвишсях посеред боліт (озеро Буромка, Радуль) і мали розміри від 0,15 га до 3 га. Що стосується неукріплених поселень, то їх топографічне розміщення, як правило, залежало від природно-географічних і кліматичних умов певного регіону. Найчастіше їх фіксували на незначному підвищенні у заплаві річки або болота (Ошитки, Комарівка, Любич, Іванівка, Вишеньки 1 та Вишеньки 6), на першій або другій надзаплавній береговій терасі (Льгів, Н. Білоус, Вишеньки 3, Погреби) або високому корінному березі (Макишин). Такі висновки узгоджуються із результатами історико-археологічних досліджень у відповідних регіонах Південної Русі [5, с.396–404; 12, с.51–65; 31, с.91–95; 36, с.4-26].

Щодо розмірів неукріплених поселень, то здебільшого дослідники не вказували ані точного місця локалізації пам'ятки, ані площі поширення підйомного матеріалу. Тож робити будь-які висновки щодо площі поселень золотоординського та литовського часів слід дуже обережно. Цілком ймовірно, що більшість поселень були малодвірними селами і лише деякі, зважаючи на їхні незначні розміри, можна назвати хуторами (Ошитки, Кийлів).

Необхідно також зазначити, що всі пам'ятки можна розділити хронологічно на три групи: до першої відносяться 15 поселень (друга половина XIII–XIV ст.), до другої – 10 (XIV–XVI ст.), а до третьої – лише 1 (кінець XV–XVI ст.). Результати археологічних досліджень можна зіставити з розробками істориків-медієвістів щодо проблем історичного розвитку Східної Європи в XIII–XVI ст. Як відомо, монгольська інвазія спричинила істотне зменшення кількості поселень порівняно із початком XIII ст. (за різними підрахунками ця цифра коливається у межах 75–90%). Своєрідний демографічний «вибух» відбувся лише після стабілізації військово-політичної ситуації у другій половині XIV ст., коли литовсько-руські війська, очолювані литовським князем Ольгердом, розбили трьох татарських беїв у битві на Синіх Водах. Наприкінці XV – на початку XVI ст. відбулося перегрупування політичних сил в Європі. Агресивна зовнішня політика Кримського ханства та Московської держави призвела до сповільнення темпів економічного та культурного розвитку Дніпровського Лівобережжя і, як наслідок, до зменшення кількості пам'яток з матеріалами відповідного часу.

Насамкінець зазначимо, що подальший аналіз фондів колекцій дозволить картографувати нові археологічні пам'ятки, з'ясувати особливості мікро- та макро-регіонального розвитку окремих територій та розширити наші уявлення щодо пізньосередньовічної історії Південної Русі середини XIII–XV ст.

1. Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. / А.М. Андрияшев. – К., 1887 – 369 с.

2. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885 – Т.1. – 351 с.

3. Беляєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С.36–45.
4. Беляєва С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляєва – К.:Наук. думка, 1982 – 119 с.
5. Беляєва С.А. Селища / С.А. Беляєва // Археология УССР. – К.:Наук. думка, 1986 – Т.3. – С.396–404.
6. Беляєва С.О. Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. / С.О. Беляєва, А.І. Кубишев – К.: Наук. думка, 1995. – 111 с.
7. Березанская С.С. Отчет об археологических работах на осушительных системах Северной Украины в 1967 г. / С.С. Березанская // НА ІА НАНУ. – 1967/28а.
8. Блажевич Н.В. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон – К.: Академперіодика, 2007 – 356 с.
9. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Деснінської археологічної експедиції 1949 р. / Д.І. Бліфельд // НА ІА НАНУ. – 1949/7.
10. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАНУ. – 1947/20б.
11. Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV – XVIII ст. / М.Брайчевський // Середні віки на Україні. – К.:Наук. думка, 1971. – Вип.1 – С.20–31.
12. Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX–XIII ст. / О.М. Веремейчик // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С.51–65.
13. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Ч.7, Т.2. – К.1890 – С.1-210.
14. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського / Л.І. Виноградська // Археологія. – К., 1988. – № 61. – С.47–57.
15. Возний І. П. Историко-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Частина 1. Поселення. / І.П. Возний – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – 592 с.
16. Грушевський М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк / М.С. Грушевський // Университетские известия. – К., 1890. – №2.– С.1–33.
17. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – К.:Наукова думка, 1991 – 541 с.
18. Довженко В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия / В.О. Довженко // Древняя Русь и славяне. – М.:Наука, 1978. – С.76–82.
19. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2007. – 480 с.
20. Копилов Ф.Б. Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1947 р. / Ф.Б. Копилов // НА ІА НАНУ. – 1947/31.
21. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945-1946 рр. / Ф.Б. Копилов // АП УРСР. – К., 1949 – Т.1. – С.246–253
22. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності. – К.:Наук. думка, 1969 – С.174–181.
23. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) / И.И. Ляпушкин // НА ІА НАНУ – 1947/29.
24. Максимов Е.В. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская, М.А. Попудренко, Р.В. Терпиловский, Л.А. Цындровская, Н.В. Юркова // НА ІА НАНУ. – 1975/24.
25. Максимов Е.В. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г. / Е.В. Максимов, Р.В. Терпиловский, Л.А. Цындровская // НА ІА НАНУ. – 1976/21.

26. Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу / О.В. Оногда // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2007 – Вип.27. – С.70–74.
27. Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. / О.В. Оногда // Археологія: – К., 2008. – №4. – С.55–63.
28. Петрашенко В.О. Звіт Канівської експедиції про розвідку Лівобережжя Канівського водосховища / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба // НА ІА НАНУ.– 1994/7
29. Петровская Е.А. Отчет об археологической разведке на территории Каневского водохранилища по левому берегу р. Днепра в 1963 г. / Е.А. Петровская // НА ІА НАНУ. – 1963/3а.
30. Приходнюк О.М., Беляева С.А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – 1976/16.
31. Ситий Ю.М. Поселення Х–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення. / Ю.М. Ситий // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.», Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91–95.
32. Телегин Д.Я. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-1961 гг. / Д.Я. Телегин, В.В. Махно, И.Н. Шарафутдинова // НА ІА НАНУ. – 1961/4.
33. Телегин Д.Я. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г. / Д.Я. Телегин, С.С. Березанская, В.И. Митрофанова, В.А. Круц // НА ІА НАНУ. – 1962/15.
34. Телегин Д.Я. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. / Д.Я. Телегин, В.А. Круц // НА ІА НАНУ. – 1966/1.
35. Телегин Д.Я. Отчет о работе археологической экспедиции Славутич в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье / Д.Я. Телегин, В.А. Круц, Д.Ю. Нужный // НА ІА НАНУ. – 1979/18.
36. Томашевський А.П. Правобережне Полісся / А.П. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003 – С. 4–26.
37. Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. / Р.О. Юра // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип.1. – С.31–40.

В статье проанализированы археологические коллекции, собранные за время разведок середины–второй половины XX в. Введено в научный оборот новые данные про археологические памятники Днепровского Левобережья золотоордынского и литовского времени.

The article is devoted to the problem of analysis of the archaeological collections of the XIIIth-XVth centuries obtained during the archaeological prospecting on the territory of the Left bank of the Dnipro River in the middle and the second half of the 20th century.

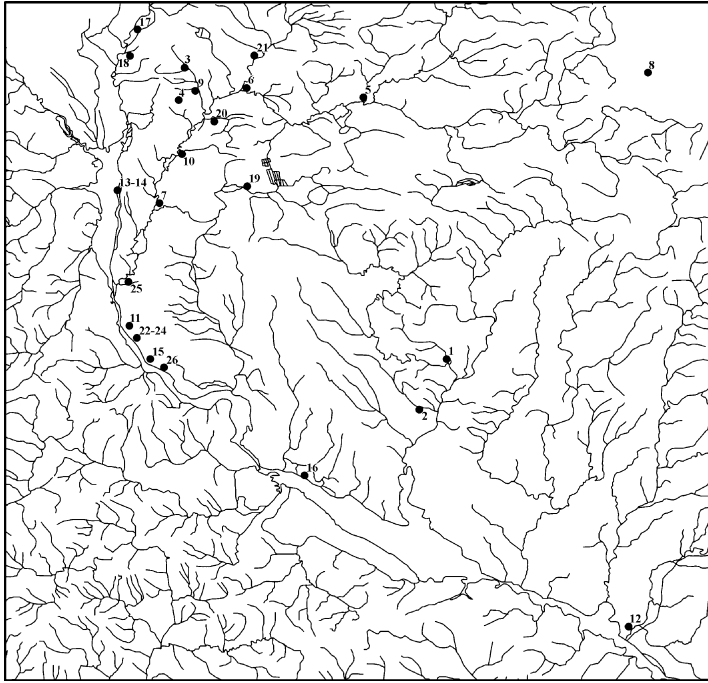

Рис.1. Археологічні пам'ятки середини XIII-XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.): 1. Городище; 2. Олександрівка; 3. Рогоща; 4. Льгів; 5. Сосниця; 6. Брусилів; 7. Старогородка; 8. Рильськ; 9. Новий Білоус; 10. Надинівка; 11. Гнідин; 12. Радянське; 13-14. Ошитки; 15. Жовтневе; 16. Комарівка; 17. Радуль; 18. Любеч; 19. Мрин; 20. Іванівка; 21. Макишин; 22-24. Вишеньки; 25. Погреби; 26. Кийлів.

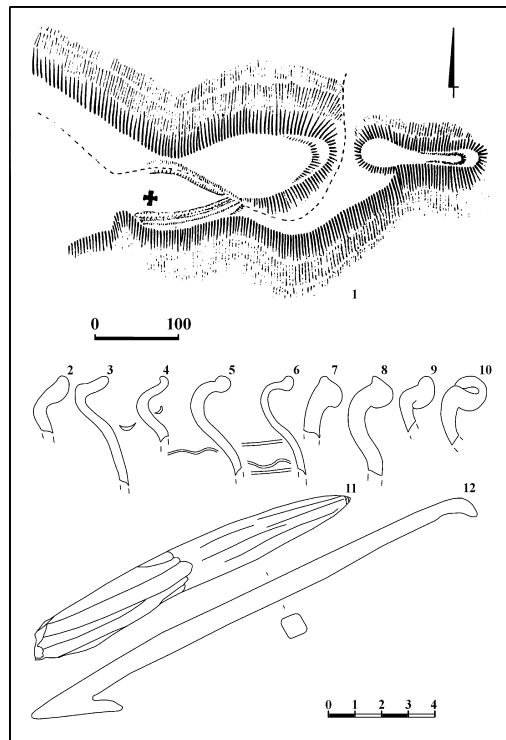

Рис.2. План (1) та знахідки (2-12) з городища Замок в с. Городище Чорнухинського р-ну Полтавської обл.

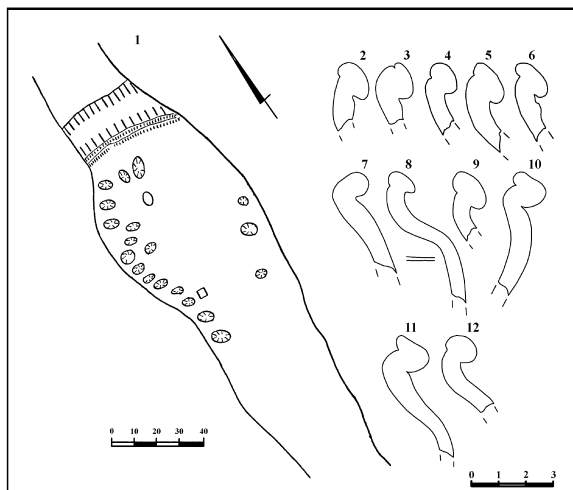

Рис.3. План (1) та кераміка (2-12) з городища в с. Олександрівка Лубенського р-ну Полтавської обл.

Рис.4. План (1) та знахідки з городищ Рильськ (2-8), Старогородка (9-14), Рогоща (15-18), Льгів (19-24).

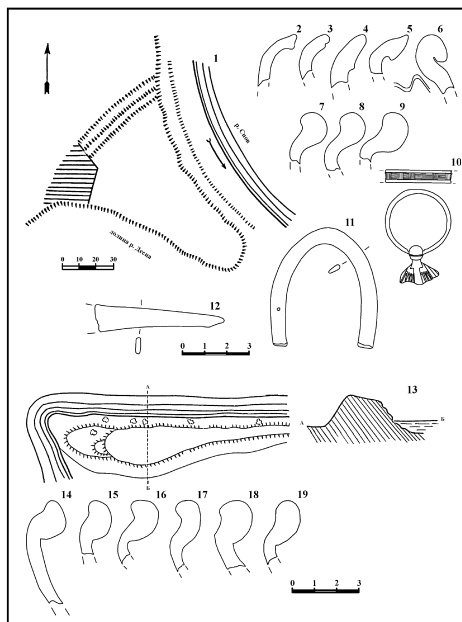
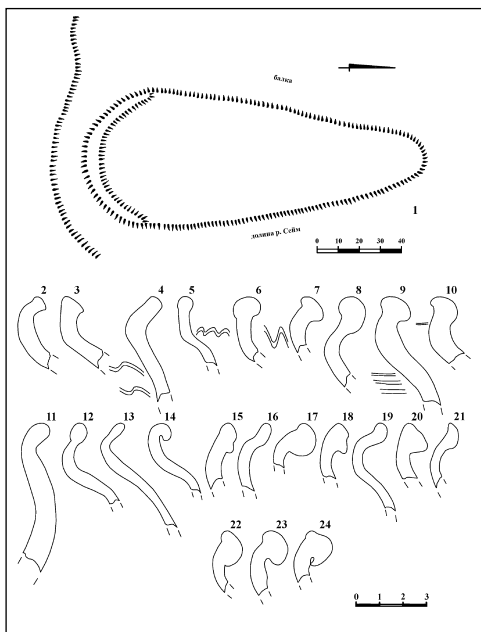

Рис.5. Плани (1, 13) та знахідки з городищ Brusiliv (2-12) та Sosnitsia (14-19).

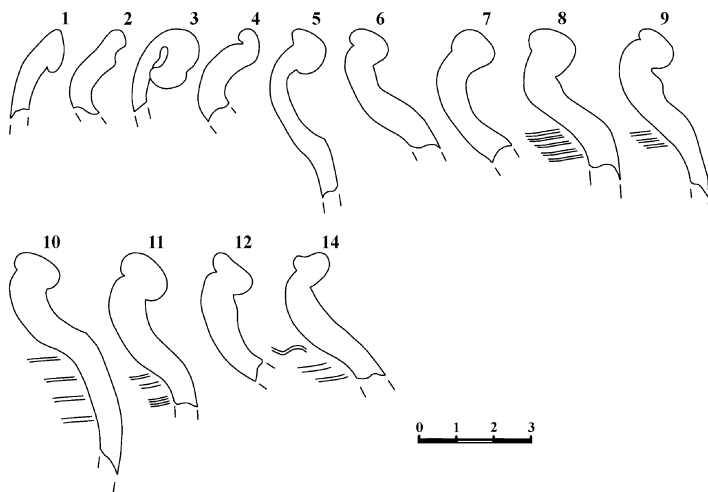

Рис.6. Знахідки кераміки з розвідок Д.І. Бліфельда, С.С. Березанської, Д.Я. Телегіна: 1-3. с. Новий Білоус; 4-5. м. Мрин; 6-14. с. Радянське

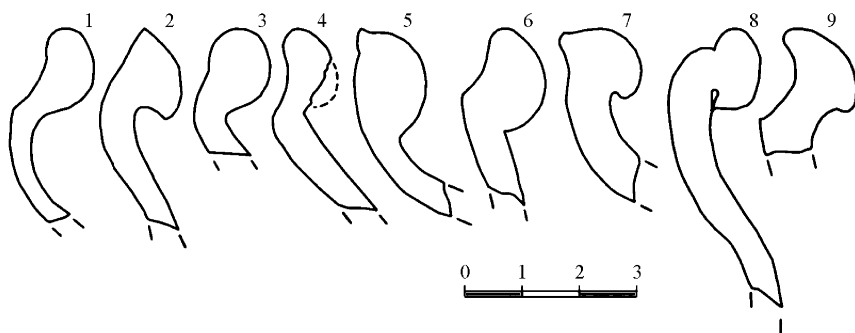

Рис.7. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1960 р.: 1-2. с. Надинівка; 3-9. с. Гнідин.

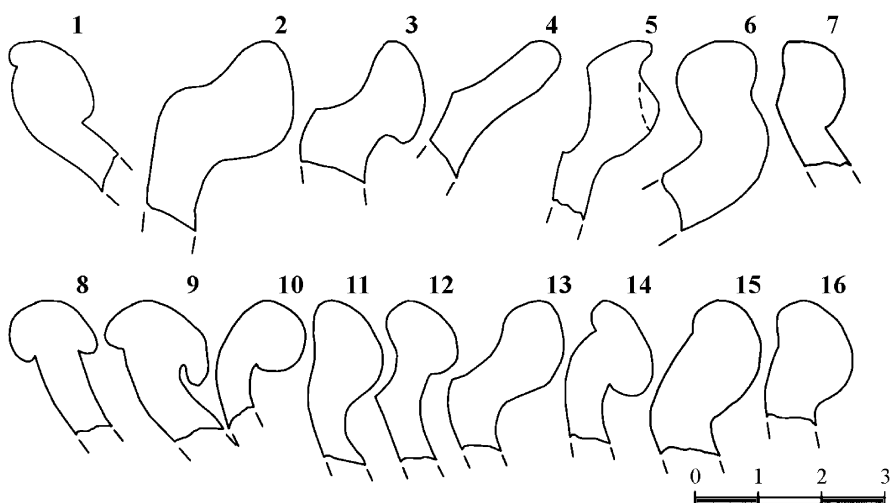

Рис.8. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1-4. с. Погреби; 5-9. с. Вишеньки; 10-16. с. Київлів.

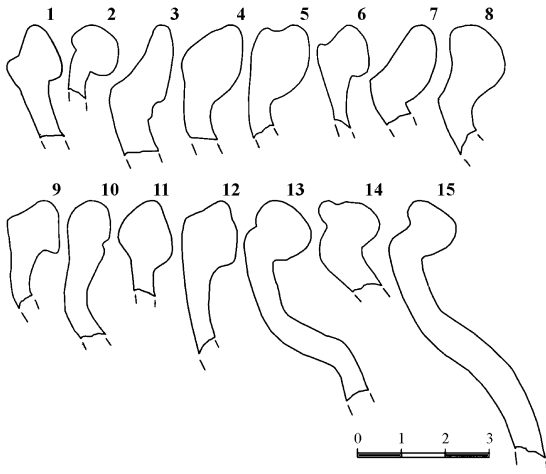

Рис.9. Матеріали розвідок Є.В. Максимова 1975 р. та Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1-10. с. Макишин; 11-14. с. Іванівка; 15-25. с.Радуль; 26-30. м. Любеч.

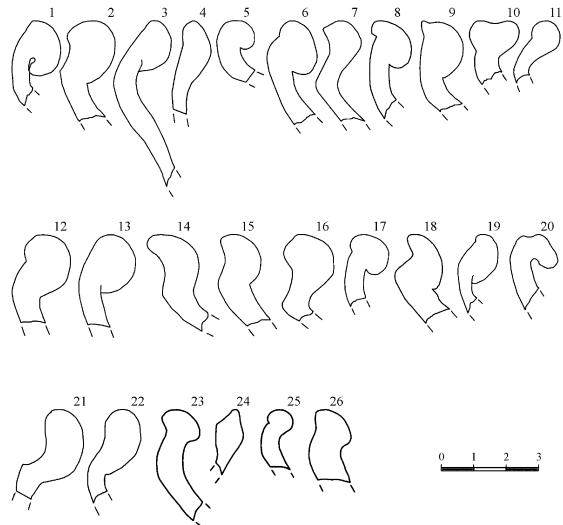

Рис.10. Кераміка з розвідок Є.О. Петровської 1963 р.: 1-12. с. Жеребятин; 13-15. с. Комарівка.

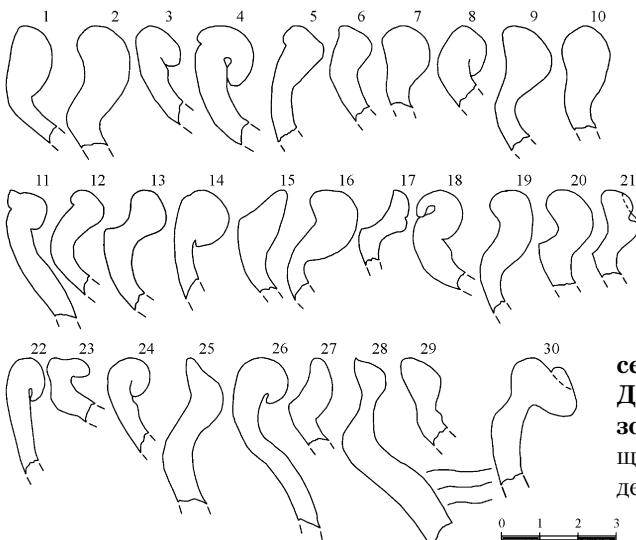

Рис.11. Кераміка з поселення Ошитки (розвідки Д.Я. Телегіна, Д.Т. Березовця): 1-22. уроч. Бойківщина; 23-26. уроч. За Діденом.